

BOEKBESPREKINGEN

Nigel Spivey en Michael Squire, *Panorama van de klassieke wereld* (vertaald door Dominique van der Lingen, Saskia van der Lingen en Caroline Meijer), Ludion: Gent-Amsterdam / Athenaeum Pollak & Van Genneep, Amsterdam, 2005. 368 blz.

ISBN 90-5544-586-X

In haar reeks publicaties in het domein van de cultuurgeschiedenis, heeft de Belgisch-Nederlandse uitgeverij Ludion – gespecialiseerd in de beeldende kunsten – in samenwerking met het gerenommeerde Athenaeum Polak en Van Genneep een Nederlandse vertaling op de markt gebracht van het overzichtswerk over de klassieke oudheid van Nigel Spivey en Michael Squire. Aangekondigd als een boek waarin de lezer een “onorthodoxe kijk op de klassieke wereld” wordt geboden (www.ludion.be), lost het *Panorama van de klassieke wereld* de gestelde verwachtingen grotendeels in. Het is een intelligent geschreven werk met een originele invalshoek: Spivey en Squire hoeden zich voor de platgetreden paden van het droge historische overzicht, en kiezen bewust voor een diachrone, thematische benadering. Zo krijgt de lezer in een tiental afzonderlijke hoofdstukken telkens een gedegen inleiding in de meest uiteenlopende facetten die het leven in het antieke Griekenland en Rome (en in mindere mate ook Etrurië) gestalte gaven: van het gebruik van cosmetica tot de grondslagen van het democratische dan wel republikeinse staatsbestel, van het beheer van landerijen tot de organisatie van de verschillende onderwijssystemen, en van de respectieve scheppingsmythen tot het instituut van de slavernij. De auteurs beperken zich geenszins tot een passieve samenvatting van onze hedendaagse kennis over de oudheid die door de eeuwen heen zorgvuldig werd opgebouwd, maar hun betoog krijgt waar nodig het aura van een kritische reflectie op de bestaande “Altertumswissenschaft”, met oog voor uiteenlopende theoretische benaderingen zoals het structuralisme van de antropoloog Claude Lévi-Strauss of *L’histoire de la sexualité* van de historicus en filosoof Michel Foucault. Spivey en Squire laten het bovendien niet na om de lezer een zeker bewustzijn bij te brengen over de relativiteit van deze kennis en de arbitrariteit van haar ordening: zo wordt het fragmentarische karakter van het beschikbare bronnenmateriaal meer dan eens in de verf, en wijzen ze er terecht op

dat de algemeen aanvaarde periodisering van de klassieke kunstgeschiedenis (geometrisch – archaisch – klassiek – hellenistisch – Romeins) teruggaat op de inzichten van niemand minder dan Johann Joachim Winckelmann (1717-1768).

Het *Panorama van de klassieke wereld* biedt de lezer op die manier niet alleen een originele blik op de belangrijkste rode draden uit het openbare en private leven in de oudheid, maar blinkt ook uit in de presentatie van het materiaal. De belangrijkste inzichten die de auteurs aanreiken worden aanschouwelijk gemaakt met behulp van bijna 600 afbeeldingen van eigentijdse architecturale of esthetische hoogstandjes, sporadisch aangevuld met een selectie van pertinent gekozen tekstfragmenten uit de Griekse en Romeinse literatuur. Het geheel is bovendien gekruid met een schat aan faits divers en prachtige anekdotes: zo lezen we dat het Griekse werkwoord κοινθιάζομαι (letterlijk: “zich gedragen zoals in Korinthe”) een platte term was voor seksueel losbandig gedrag, omdat het plaatselijke heiligdom van Aphrodite bevolkt werd door priesteressen die er geen al te zedige levenswandel op na hielden; dat de Romeinen in de openbare latrine van Ostia niet alleen de gewoonte hadden om “in groep” hun gevoeg te doen, maar bovendien hun “toiletpapier” deelden door op stokken gestoken natte sponsen aan elkaar door te geven; of dat de etymologie van het medische begrip “keizersnede” een verwijzing inhoudt naar de manier waarop Julius Caesar zelf ter wereld zou zijn gekomen. Zoals het een gebruiksvriendelijk boek past, bevat het werk eveneens een aantal handige appendices, inclusief een thematisch geordende tijdbalk, een uitgebreide leeswijzer per hoofdstuk, en een drietal alfabetisch geordende indexen (historische figuren, begrippen uit de mythologie, verklarende woordenlijst).

Toch spreiden niet alle hoofdstukken eenzelfde kwaliteit tentoon. Het is opvallend hoe de meest geslaagde delen zich telkens weer toespitsen op één centrale stelling, die geïllustreerd wordt aan de hand van een beperkt aantal uitgewerkte voorbeelden. Ik denk hierbij in eerste instantie aan de “rekbaarheid” van het klassieke, polytheïstische godsdienstbegrip (II), de creatieve wijze waarop bestaande mythologische verhalen al in de oudheid zelf steeds weer werden gerecycleerd – exemplarisch uitgewerkt via een beknopte receptiegeschiedenis van de mythe over de eenoog Polyphemos (III) – of de manier waarop diverse westerse culturen en ideologieën door de eeuwen heen gepoogd hebben om zich de oudheid toe te eigenen (X). Voor de kers op de taart is het evenwel wachten tot hoofdstuk XIII, waarin Spivey en Squire erin slagen om, met de ideologische tegenstelling tussen de politieke opponenten Octavianus en Marcus Antonius als uitgangspunt, hun betoog organisch te ontwikkelen tot een originele bespreking van de reeds door Nietzsche gemaakte tweedeling tussen de Dionysische (irrationele) en de Apollinische (rationele) kant van de Griekse en Romeinse samenleving, en de maatschappelijke aspecten die hiermee samenhangen zoals drink- en eetfestijnen

(symposia, convivia) en theatervoorstellingen enerzijds, en godsdienstige orakels en muzikale traditie anderzijds.

Behalve een aantal degelijke samenvattingen waarin een meer traditionele aanpak wordt gehuldigd – zoals het overzicht van de klassieke filosofie (VII) en kunstgeschiedenis (IX) – leidt de invalshoek van het “panorama” sporadisch ook tot hoofdstukken die ietwat kort door de bocht zijn: vooral in I, IV en VI – over het dagelijkse leven – heeft het werk van Spivey en Squire de neiging om generaliserende te maken over aspecten zoals geboorte en dood, beheer van landsbouwgebieden en handel in dé oudheid, zonder veel aandacht voor regionale en/of diachrone verschillen. Hiervoor kunnen evenwel verzachtende omstandigheden worden ingeroepen, niet in het minst de vaststelling dat het onderzoek naar dergelijke (minder tot de verbeelding sprekende) facetten tot nog toe relatief weinig aandacht heeft gekregen, ook al omdat het beschikbare literaire en archeologische bronnenmateriaal minder uitgebreid en toegankelijk is. Hetzelfde kan echter geenszins gezegd worden over de klassieke literatuur en haar geschiedenis, zodat het ontbreken van een hoofdstukje over het literatuurbegrip in de oudheid – dat toch grondig verschilt van onze moderne opvattingen – wel degelijk als een inhoudelijke lacune kan worden bestempeld.

Tot slot nog iets over het doelpubliek. De originele, thematische aanpak van de auteurs leidt er – hoe jammer ook – toe dat het *Panorama van de klassieke wereld* te veel voorkennis veronderstelt om voor de absolute leek als een eerste kennismaking met de oudheid te dienen: wie geen noties heeft van de bredere ontwikkelingen in de Griekse en Romeinse geschiedenis, kunst en literatuur, zal in het werk van Spivey en Squire maar moeilijk zijn weg vinden. De invalshoek van het “panorama” brengt dan weer met zich mee dat de doorwinterde specialist slechts sporadisch nieuwe inzichten zal opdoen, al blijft de leeswijzer ook voor beginnende onderzoekers een handig hulpmiddel. Het boek lijkt bijgevolg voornamelijk geschikt voor leerkrachten klassieke talen als aanzet om hun lessen cultuurkunde een nieuwe impuls te geven, al dan niet opgefleurd met passend beeldmateriaal, of voor de geïnteresseerde classicus die ook na zijn studies op de hoogte wil blijven van de belangrijkste ontwikkelingen in het vakgebied. Wie zich aangesproken voelt, reppe zich onverwijld naar de boekhandel!

PIETER BORGHART

Gioconda. De joden van Thessaloniki in de Griekse literatuur. Samenstelling, vertaling en nawoord: Hero Hokwerda. Stichting Ta Grammata, Groningen, 2004, 452 blz.

ISBN : 90-808942-1-4

Toen ik voor het eerst voet zette in Saloniki, in 1973, nog onder het kolonelsregime, besepte ik niet wat voor stad Saloniki eigenlijk was geweest. Er was niets dat erop wees dat die stad slechts dertig jaar tevoren een vreselijke catastrofe ondergaan had. De grote brand van 1917, ja, daar las je over, en je zag ook met eigen ogen hoe die de binnenstad grondig verwoest had. Maar dat de stad tot de jaren '20 van de twintigste eeuw een "jodenstad" geweest was, in de zin dat de joden er veruit de grootste bevolkingsgroep hadden gevormd,¹ en dat in 1943 van de ca 45000 joden die de stad toen nog telde 43000 in de vernietigingskampen in de bekende omstandigheden vermoord werden, dat bleef voor de passant die ik toen was totaal verborgen. Zoals het verhaal van Vasilikos in dit boek duidelijk maakt was het kolonelsregime dan ook het laatste dat deze feiten in de openbaarheid had willen brengen.

De voorouders van deze joden waren in 1492 uit Spanje verdreven door de "reyes católicos", en met open armen ontvangen in het Ottomaanse rijk. Ze hadden daar tot op het einde hun castiliaanse omgangstaal van de vijftiende eeuw behouden, terwijl de kleine, rijke bovenlaag het Frans omarmd had, dat vanaf 1873 vaste voet aan grond gekregen had in Saloniki, met de oprichting, door de "Alliance israélite universelle" (met zetel in Parijs), van scholen met het Frans als voer- en onderwijstaal. De joodse gemeenschap voelde zich perfect op haar gemak in de multiculturele Ottomaanse staat, en was de drijvende kracht geweest achter de vernieuwingsbeweging die, in de laatste decennia vóór de Balkanoorlogen van 1912-1913, de stad tot de meest europese van het Ottomaanse rijk gemaakt had. De inlijving in de Griekse staat werd door deze bevolkingsgroep niet als een bevrijding gevoeld. De passage van Franse en

¹ De cijfers variëren; de (Griekse) volkstelling van 1913, enkele maanden na de intocht van het Griekse leger, gewaagt van 62000 joden, 46000 Turken en 40000 Grieken op een totaal van 158000 inwoners; Hokwerda, (pp. 435, 442) spreekt van bijna 90000 joden, zo'n 45% van de totale bevolking, die dus op ongeveer 200000 geschat wordt.

Britse troepen n.a.v. het "Nationale Schisma" tijdens de Eerste Wereldoorlog was dan weer wel een groot moment voor de joodse gemeenschap, die, zoals Vafopoulos het ergens zegt, "maar al te trots was op die Europese vriendschapsbanden".

Met het vertrek van de Turken en de massale komst van Griekse vluchtelingen uit Klein-Azië in de vroege jaren '20 veranderde de stad compleet van samenstelling, en ook van ziel. De joden werden nu een minderheid, die gesommeerd werd zich aan de nieuwe omstandigheden aan te passen (hun eigen scholen vervangen door het Griekse rijksonderwijs, verplichte winkelsluiting op zondag, enz.). Heel wat joden weken daarom uit, op de eerste plaats naar Frankrijk en België. Zo was hun aantal bij het begin van de Tweede Wereldoorlog teruggelopen tot ca 45000.

Het is nu de ambitie van deze bloemlezing om alle beschikbare - literaire - teksten van Grieks(talige) ooggetuigen over de joodse aanwezigheid in Thessaloniki in 19de en 20ste eeuw te bundelen. Ze bestaat voor het overgrote deel uit teksten geschreven na de laatste wereldoorlog, maar heel wat auteurs komen terug op hun vooroorlogse jeugd in Thessaloniki; het gaat om één uitvoerige novelle (de titelnovelle "Gioconda", van 1975), en ongeveer het geheel van andere Griekse teksten (gelegenheidsteksten, kortverhalen, fragmenten van romans, en enkele gedichten) over de joden in Thessaloniki.

Het boek is chronologisch opgebouwd, in de zin dat niet de schrijfdatum, maar de beschreven periode de volgorde van de teksten bepaalt. Zo komt het dat teksten als die van Vafopoulos of Bakolas, die een ruimere periode bestrijken, in stukken gedebiteerd worden. Het gaat hier duidelijk meer om hun documentaire dan om hun literaire waarde, en in zekere zin is dat maar goed ook, want van zodra je als lezer de oorlogsjaren bereikt, wordt de natuur van je lectuur ook anders. Net zoals de joodse, in 1947 geboren auteur Albertos Nar, die op zoek is naar een stijl om over deze feiten te schrijven, ben je als lezer op zoek naar een lectuur van deze huiveringwekkende relazen. Maar het feit dat je aangegrepen wordt moet toch ook betekenen dat deze teksten zelf waardevol zijn.

Bij de enkele teksten over de eerste periode, die van vóór 1912, treffen we, naast de echte "Thessalonicenzen" Vafopoulos en Nar, die teruggaan op historische bronnen, als ooggetuigen onze oude bekenden Karkavitsas en Papadiamandis aan, die met enkele rake penseeltrekken de door hen als totaal vreemd ervaren joodse gemeenschap beschrijven.

De totale isolatie van de twee gemeenschappen, de joodse en de Griekse, blijkt ook uit de teksten over de eerste jaren van het interbellum; het enige contact over de grenzen van de eigen gemeenschap heen is het handelscontact, waarin de joden nu eenmaal uitblinken. Meer nog dan bij de Thessalonicenzen van geboorte, voor wie de massale aanwezigheid van een joodse gemeenschap een van de vanzelfsprekende dingen van het leven in Thessaloniki was, verneem je iets van de cultuurschok bij de zoon van Kleinaziatische inwijkelingen Dinos Christianopoulos. Maar toch zijn er families die niet in "ethnisch zuivere"

wijken wonen, en daar hebben de kinderen op straat contact met elkaar; en ook op school ontstaat er contact. Op zuiver individuele basis ontstaan er vriendschappen, zelfs liefdes, iets wat duidelijk over de schreef gaat in een wereld waar gemengde huwelijken gemeden worden als de pest, alleen mogelijk door overgaan naar het geloof van de partner, waardoor de afvallige dan weer binnen de eigen gemeenschap persona non grata wordt.

De titelnovelle, "Gioconda", is het verhaal van zo'n prille, maar daarom niet minder geconsumeerde liefde tussen een temperamentvol jodinnetje van veertien en een Griekse jongen van vijftien; een geschiedenis die, zoals de auteur zelf, dertig jaar na de feiten, aanstipt, op waarheid berust. Ze neemt brutaal een einde, wanneer, op een dag in 1943, de familie van Gioconda door de nazis gedwongen wordt het levensnoodzakelijke in enkele valiezen te steken en de stroom van de duizenden lotgenoten in de (Via) Egnatia, de hoofdstraat van Thessaloniki, te vervoegen, die, in afwachting van de trein, in de barakken rond het station ondergebracht worden: het huiveringwekkende "Leitmotiv" van alle verhalen over de bezettingstijd in Thessaloniki, over mensen die met een smoes over een nieuw leven in Polen, waar weinigen echt in geloven, hun drachmes moeten inruilen voor waardeloze, in zloty gestelde cheques, en, nog terwijl ze afscheid nemen van hun huis, Grieken en zigeuners zien binnendringen om alles wat enigszins draagbaar is weg te slepen. Tot de meest aangrijpende behoren verhalen van Ioannou en Sfyridis, die de reacties beschrijven van Griekse schoolkinderen, de dag van de deportatie; het leven gaat gewoon door, in het slechtste geval drijven kinderen de spot met hun joodse klasgenootjes...

Het is niet zo dat de lezer opgelucht adem kan halen wanneer hij toe is aan de verhalen over de terugkeer, na het einde van de oorlog, van de weinigen die het er levend vanaf gebracht hadden. De terugkomst in het eigen huis, gekraakt door Griekse vluchtelingen, die het parket opgestookt hebben in een kachel die ze in het midden van het salon geïnstalleerd hebben, en geen enkele reden zien waarom ze weer uit dat huis zouden vertrekken, de reactie van een bevolking die er zelf ook uiterst zware oorlogsjaren op heeft zitten, zich al aan het klaarmaken is voor de burgeroorlog, en aan wie de specificiteit van vernietigingskampen volledig voorbijgaat... Om nog te zwijgen van sommige antisemitische Grieken, en de schattenjagers, die op zoek zijn naar de fortuinen die gedeporteerde joden misschien in kelders en tuinen verborgen hebben... De bloemlezing verhult niets van al deze doffe ellende.

De lange tekst van Nar aan het einde van het boek zorgt dan voor het contact met de eigentijdse periode.

Traditiegetrouw voegt de samensteller en vertaler, Hero Hokwerda, een nawoord aan zijn vertaling toe, waarin hij dieper ingaat op het waarom en het hoe van deze bloemlezing, en ook een kort overzicht geeft van de geschiedenis van Thessaloniki.

Wat de vertaling betreft, valt op te merken dat de vertaler zich hoedt voor zowel naturaliseren als exotiseren. Zijn stijl is wars van modieuze, strikt aan de actualiteit gebonden taalelementen, maar klinkt ook niet belegen of vreemd. De vertaling maakt af en toe al te lange zinnen wat bevattelijker, bv. op p. 34 (Gioconda). De brontaal zegt letterlijk : "Aan heimelijke (uit)glippen uit het huis na dat uur hadden onze ouders al lang een einde gesteld, uit vrees dat ons iets ergs zou overkomen". De vertaler maakt van het verbaal nomen, dat in het Grieks fungeert als lijdend voorwerp van "een einde stellen aan", een infinitief, die onderwerp is van "was niet langer mogelijk". De bijwoordelijke bepaling "uit vrees" wordt een aparte hoofdzin, waardoor het Griekse "een einde stellen aan" wordt opgesplitst in enerzijds "niet langer mogelijk", anderzijds "een stokje voor steken" : "Na spertijd heimelijk het huis uitglippen was niet langer mogelijk; onze ouders waren bang dat ons iets zou overkomen en hadden daar allang een stokje voor gestoken". Zonder enig verlies van informatie is de zin tot een vlot leesbare, het Nederlandse taaleigen respecterende constructie geworden.

Er zijn wel enkele slordigheden te signaleren. Er staan een paar drukfouten in Franse citaten, bv. "a y est déjà" i.p.v. ça y est déjà (p. p. 222), François i.p.v. François (p. 366), Chteaux i.p.v. Châteaux (p. 368). Ook in het Nederlands staat er hier en daar een irriterende fout, zoals bv. " wat dies meer zei" (p. 325). Volgens mijn taalgevoel (en Van Dale geeft me daarin gelijk) zijn de "adelsbrieven" van p. 378 eigenlijk "adelbrieven".

Hier en daar is een paragraaf van het Griekse origineel weggevallen in de vertaling, bv. de paragraaf in het verhaal "1943 n.Chr." (Griekse tekst op p. 86), die "het kleine joodse meisje" van de beginparagraaf (Ndl. tekst p. 202) situeert t.o.v. het hoofdpersonage, Chaïm. Ik zie geen andere reden voor deze weglating dan verstrooidheid. Anderzijds worden onopvallend voor het juiste begrip nuttige toevoegingen in de vertaling binnengesmokkeld. Zo heeft de Griekse tekst het (in het verhaal "1943 n. Chr.", maar ook elders) vaak over "vluchtelingen". Voor de Griekse lezer is het evident dat het hier gaat over *Griekse* vluchtelingen, die na 1923 zijn moeten wegvlugten van de westkust van het huidige Turkije. De Nederlandstalige lezer zou kunnen denken dat het om *joodse* vluchtelingen gaat. Daarom is de toevoeging "(barakkenwijken van vluchtelingen) uit 1923", (Gr. tekst p. 86, Ndl. tekst p. 202) die dan uitgelegd wordt in het nawoord, gerechtvaardigd.

In het verhaal "Salonikaj, ofwel Salonikiaan" (Gr. p. 57) zegt het Grieks letterlijk "toen er een (richt)lijn langs/uitkwam, dat iedereen moest leren zwemmen". De context van gevangenschap en ballingschap maakt echter voor de Griekse lezer onmiddellijk duidelijk dat het personage een communist is, en dat deze richtlijn van de partij uitgaat, vandaar de vertaling "toen zij in opdracht van de partij allemaal moesten leren zwemmen" (p. 420).

Met dit magnum opus krijgt de nederlandstalige lezer een bloemlezing in handen die hem door alle andere lezers benijd mag worden. Dit boek is een

belangrijke bijdrage tot de reconstructie van een onherroepelijk verloren stuk Europese geschiedenis en cultuur.

GUNNAR DE BOEL

Yannis Ritsos, *Romiosini* en andere gedichten. Vertaling: Guido Demoen. Point, 2005.

ISBN 90-71152-90-1

In de 'Duiding' (p. 170-174) wijst de vertaler erop dat het voornaamste gedeelte van de vertaling (*Romiosini* en *18 Liedjes van het bittere vaderland*) al in 1996 bij *Point* verscheen, maar dat er nu een keuze uit negen andere dichtbundels aan werd toegevoegd om een anthologie te vormen die 'representatief wil zijn voor heel zijn' (Ritsos') 'oeuvre'. Ik vraag me eerlijk gezegd af of je ooit een representatieve bloemlezing kunt maken uit het oeuvre van een veelschrijver (niet pejoratief bedoeld) als Ritsos, maar toch slaagt de 'Duiding' van Guido Demoen erin om het o zo complexe Griek-zijn (*Romiosini*) als een (weliswaar wazig) basisconcept naar voor te schuiven en uiteindelijk klopt dit naar mijn gevoel wel degelijk. Ik lees nogal veel recensies over poëzievertalingen en wat mij altijd opvalt, is dat de auteurs ervan steevast twee (eventueel echte) kemels eruit lichten om die dan smeug te becommentariëren. Dat heb ik niet willen doen. Alhoewel de Griekse tekst naast de vertaling staat te schreeuwen om aandacht, ben ik er, met dank aan een nieuwjaarskaart van mijn intussen overleden oom Leendert, in geslaagd alleen de Nederlandse vertaling van Guido Demoen te lezen en: chapeau: dit is een vertaling met niveau die zelf als poëzie klinkt: een occasionele 'popel' zij de auteur bij dezen vergeven.

DANIËL KNECHT